

SIEG MONTEN

**HISTORISCHE
ATLAS VAN DE
LAGE
LANDEN**

814-1256

Oudmiddel--
frankisch

Germaanstalige meerderheid
Romaanstalige minderheid

Moezelromaans
tot de 10e eeuw

Dat

Das

Lorreins

Reims

814-839

LODEWIJK I DE VROME

*De bewoners van de Lage Landen • Het Oudnederlands
De oorsprong van de gouwgraafschappen • Lodewijk I de Vrome werkt
de Ordening van het Rijk uit • De Frankische burgeroorlogen
Walcheren wordt een uitvalsbasis van de Denen • Een Deen wordt hertog
van Frisia • Het middeleeuws klimaatoptimum*

In 814 werd in Aquis (Aken) Lodewijk I gekroond tot koning van de Franken. Hij volgde als enige nog levende zoon zijn vader, Karel de Grote, op. Twee jaar later, in 816, werd hij door de paus in Reims tot keizer gekroond. Lodewijk I had een devote levensstijl en kon in tegenstelling tot zijn vader lezen en schrijven. Hij hield er zijn bijnaam ‘de Vrome’ aan over.

Tijdens de regering van Karel de Grote kende het Frankrijk, door de onderwerping van de Saksen, de Longobarden en de Avaren, zijn grootste expansie. Het Frankrijk overspande heel West-Europa. Het reikte van de Danevirke, de aarden wal tussen het Frankrijk en Denemarken, in het noorden, tot de Ebro op het Iberisch Schiereiland in het zuiden, van de Atlantische Oceaan, Bretagne uitgezonderd, in het westen tot het Donauebekken in het oosten, en niet te vergeten tot in Noord-Italië, waar de paus in Rome resideerde.

Sinds de vijfde eeuw domineerden Frankische koningen West-Europa, eerst de dynastie van de Merovingische koningen, vanaf de achtste eeuw die van de Karolingische koningen. Ze beschouwden zichzelf als

de opvolgers van de Romeinse keizers, maar in vergelijking met de cultureel hoogontwikkelde verstedelijkte Byzantijnse, Arabische en Chinese wereld stelde het Frankrijk in de negende eeuw niet veel voor.

Het kerngebied van de Karolingische heerschappij was Austrasië, de streek tussen de Maas, de Moezel en de Main. Hier bevonden zich de meeste territoriale bezittingen van de Karolingische dynastie. Het was het politieke hart van het Karolingische Frankrijk. Verscheidene Karolingische koningen, maar ook de latere Duitse koningen en keizers, verbleven regelmatig in de paltsen van Aken, Herstal bij Luik, Maastricht of Nijmegen.

Het vlakbijgelegen mondingsgebied van de Schelde, de Maas en de Rijn was in de negende eeuw een onbeduidende uithoek van dat Frankrijk. Net zoals de rest van West-Europa was het dun bevolkt. De toenmalige bevolking wordt tussen 300.000 en 500.000 inwoners geschat. De zeer vruchtbare leemstreek (löss) in het zuiden van de Lage Landen was naar de maatstaven van die tijd het dichtstbevolkt. Er waren zelfs enkele stedelijke kernen. De voormalige Romeinse steden waren nooit helemaal verlaten. Er was een bewoningscontinuïteit, weliswaar met sterk gekrompen aantallen bewoners. Doornik, Heerlen, Tongeren, Maastricht, Nijmegen of Luik vormden bevolkingskernen van enkele duizenden inwoners.

Ook in de kustgebieden, met als uitschieter Westergo, woonden opvallend veel mensen, weliswaar minder in vergelijking met de leemstreek, maar wel meer dan op de hoger gelegen beboste zandgronden in het binnenland, zoals Drenthe en de Kempen. Daar concentreerden de meeste bevolkingskernen zich vooral langs de rivierbeddingen. Dit was niet vanzelfsprekend. De kustgebieden werden permanent bedreigd door de zee. In de noordelijke kwelders, in de huidige provincies Friesland en Groningen, losten de bewoners dit op door op kunstmatige, aangelegde heuvels te gaan wonen, de terpen. In de Ardennen was de bevolkingsdichtheid het kleinst.

Het immens uitgestrekte gebied tussen de bewoonde kustgebieden en de vruchtbare leemgebieden was onbewoond, op enkele kleine ne-

derzettingen na langs de oeverwallen van de rivieren. Het hele gebied langs de benedenstromen van de IJzer, de Schelde, de Maas, de Rijn en de Vecht werd bedekt door enorme moerassen. Tijdens de vochtige klimaatperiode tussen de vierde en de tiende eeuw groeide langs de kustlijn, achter een lange natuurlijke duinengordel, de Oude Duinen, bijna ononderbroken veen.

De volgezogen veenpakketten hielden enorme watermassa's vast en het maaiveld lag enkele meters boven de zeespiegel. De afwatering verliep geleidelijk. Het Almere, de voorloper van het huidige IJsselmeer, lag hoger dan in de Romeinse tijd, met een gestadige afvloeiing naar het noorden via het Vlie. De druk en de hoge stand van de volgezogen venen, in combinatie met de kracht van het afgevoerde water van de rivieren, belemmerde de infiltratie van zeewater. Ook de uitgestrekte wouden in het binnenland hielden het regenwater vast. De waterstand in de grote rivieren was bijgevolg relatief stabiel.

De relatief dichtbevolkte leemstreek werd doorsneden door een taalgrens. Taalkundig lagen de Lage Landen op de breuklijn tussen de Germaanse en de Romaanse talen. Sinds de Frankische landname in de vijfde eeuw vormde zich tussen beide taalgroepen een taalgrens. In de negende eeuw was dit proces nog niet afgerond. Vooral de leemstreek was nog één groot tweetalig gebied. In de restanten van de Romeinse steden, zoals Kortrijk, Tongeren, Maastricht of Heerlen, woonden nog grote Romaanstalige minderheden. In de Moezelvallei sprak zelfs een meerderheid Romaans. Pas in de tiende eeuw zal zich een min of meer scherpe taalgrens uitkristalliseren, die tot op de dag van vandaag ongewijzigd bleef. De laatste Germaanse taaleilanden in het zuiden en Romaanse taaleilanden in het noorden verdwenen. Een uitzondering was de taalgrens in het zuidwesten, tussen de Noordzee en de Schelde. In het begin van de negende eeuw lag de taalgrens er nog vrij zuidelijk. Tegen de dertiende eeuw schoof die in noordelijke richting op tot bij Bonen (Boulogne) en Terwaan (Théroutte). Nog later, tussen de zestiende en de negentiende eeuw, maakte deze een grote sprong in noordelijke richting tot voorbij Duinkerke.

Ten noorden van de taalgrens werd in de negende eeuw West-Germaans gesproken. Het was de gemeenschappelijke taal van alle Germaanstaligen in het Frankrijk. De taal was niet gestandaardiseerd. Varianten van het West-Germaans vormden een soort voorbode van mogelijke toekomstige aparte talen. Een variant van het West-Germaans dat gesproken werd tussen de Noordzee en de Rijn, was het Oudnederfrankisch, dat we herkennen als de oudste vorm van het hedendaags Nederlands, het Oudnederlands. De Germaanstaligen in de verschillende uithoeken van het Frankrijk konden zich onderling nog perfect verstaanbaar maken. De verschillen waren van recente datum en daarom nog niet groot. Het Oudnederlands week weinig af van het Oudsaksisch, het Oudthüring of het Oudbeiers.

De breuk tussen het Oudnederlands en het Oudsaksisch ontstond in de derde tot de vijfde eeuw tijdens de volksverhuizingen. Door het vertrek van de Frankische stammen van de oostelijke naar de westelijke Rijnsoever was het West-Germaans taalcontinuüm, de geleidelijke overgang met kleine taalvariëaties van nederzetting tot nederzetting, doorbroken. Vanaf de zesde eeuw werden die zo goed als ontvolkte gebieden enerzijds vanuit het oosten door kleine groepjes Saksen gekoloniseerd, terwijl anderzijds Frankische boeren vanuit het westen de Rijn overstaken en de rechteroever van de Rijn, met de mondingen van de Lippe, de Roer, de Wupper en de Sieg, herkoloniseerden. Tussen de laatste Oudnederlandstalige Frankische en de eerste Oudsaksischtalige Saksische boerderijen ontstond een taalgrens.

Er was één uitzondering. Langs de Gelderse IJssel bleef het Frankisch stamkoninkrijkje van de Chamaven voortleven. In de negende eeuw was het graafschap, 'grootgouw', Hamaland de erfgenaam van dit koninkrijkje. Omdat Hamaland tijdens de volksverhuizingen niet dramatisch was ontvolkt, bleef het West-Germaans taalcontinuüm relevant. Het vormde in de negende eeuw als het ware een taalkundig overgangsg gebied tussen het Oudnederlands en het Oudsaksisch. Dit veranderde in de loop van de volgende eeuwen. Vanaf de dertiende eeuw neigde de taal in de Gelderse IJsselvallei sterker naar het Saksisch, in plaats van naar het Middelnederlands, het Diets, de opvolger van het Oudnederlands.

Door de uitgestrekte onbewoonbare veenmoerassen leefden de kustbewoners gescheiden van de sprekers van het Oudnederlands en het Oudsaksisch in het binnenland. Zij waren de nazaten van kolonisten van verschillende herkomst uit de vijfde en zesde eeuw. Ze spraken een gemeenschappelijke taalvariant, het Ingveoons of het Noordzee-Germaans, die over de Noordzee heen tussen de Anglo-Saksen in Brittannië, de Friezen en de Scandinaviërs begrepen werd. Deze taal viel tegen de negende eeuw uiteen. Door hun isolement spraken de bewoners in het noorden, langs de hele kustlijn, tussen Sincfal, vandaag het Zwin, in het zuiden en Denemarken in het noorden, een eigen taal, het Oudfries.

In het zuidoosten van de Lage Landen, in het Rijnland, werden de Germaanstaligen in de negende eeuw gegrepen door een naar het noorden oprukkende Hoogduitse klankverandering. Deze klankverandering ontstond in de vijfde eeuw in de Alpenvalleien door taalcontact tussen de Germaanstalige Allemannen en de geromaniseerde Kelten. Sindsdien schoof de Hoogduitse klankverandering gestaag in noordelijke richting op. Niet alle kenmerken van de Hoogduitse klankverandering werden even vlot en gelijktijdig in het taalgebruik van de bewoners in het Rijnland opgenomen. Langs de Rijn kreeg de Hoogduitse klankverandering, die bovendien in de negende eeuw stabiliseerde, daardoor het kenmerk van een waaier. Sindsdien vormde de Rijnlandse waaier in het zuidoosten van de Lage Landen een taalbreuk tussen het Oudnederlands en het Oudmiddelfrankisch. Formeel wordt de taalgrens op de breuk tussen de ch- en k-klank gelegd, zoals in het Hoogduitse ‘machen’ en het Nederlandse ‘maken’, de zogenoemde Benrather-linie. De sprekers ten zuiden van deze klankverandering, zoals de inwoners van Aken (Aachen), Keulen en Luxemburg, spraken daardoor Oudmiddelfrankisch.

Ten zuiden van de taalgrens spraken de bewoners Romaans. Het was de volkstaal die voortkwam uit het gesproken Latijn. De sprekers waren de nazaten van de geromaniseerde Gallo-Romeinse bevolking. In het zuidoosten spraken de bewoners Waals, een Romaanse variant met opvallend veel oude Germaanse kenmerken, zowel in woorden-

schat als in grammatica. Dit had niet zozeer met de invloed van Franse kolonisten te maken. De Germaanse kenmerken van het Waals waren eerder echo's van de pre-Romeinse Germaanstalige bevolking. De Romaanstaligen in het zuidwesten spraken Picardisch, dat onderdeel was van de langue d'oïl, de streektaal van de Île de France, en dicht bij het Oudfrans stond.

Tijdens de regering van Lodewijk I de Vrome kreeg de lokale bestuurlijke basis van het Frankrijk, met de uitbouw van een netwerk van gowwen, zijn definitieve gestalte. Sommige gowwen waren ooit ontstaan als Romeinse *pagi*. Andere kenden hun oorsprong in de Merovingische tijd. Vooral zijn vader, Karel de Grote, probeerde het binnenlands bestuur te hervormen door de functie van gowgraaf te versterken en een netwerk van kleinere gowgraafschappen over het hele Frankrijk uit te rollen. In de Lage Landen ontstonden een vijftigtal gowgraafschappen.

Een gowgraafschap werd bestuurd door een gowgraaf. Een gowgraaf was in oorsprong een koninklijke ambtenaar. Hij organiseerde op lokaal niveau, in naam van de Franse koning, het recht, handhaafde de orde, inde de belastingen en riep op tot de krijgsdienst. Hij werd aangesteld en van zijn taak ontheven door de koning. In ruil werd hij niet in klinkende munt betaald. Hij kreeg het vruchtgebruik van koninklijke domeinen, aangevuld met koninklijke inkomsten van molens, muntslag, marktrecht, boetes, pachten of tolheffingen. Hij kreeg deze rechten niet in eigendom, maar tijdelijk in leen. Hij werd een leenman van de vorst, zijn leenheer. Dit was het basisprincipe van het middeleeuwse leenstelsel, de feodaliteit. De naakte eigendom bleef in handen van de leenheer. Het vruchtgebruik, dit waren de inkomsten die voortkwamen van grond, tol of ambt, was voor de leenman. Het contract eindigde bij de dood van de leenman of was wederzijds opzegbaar, bijvoorbeeld bij ontrow van de leenman.

De koning koos zijn leenmannen uit de regionale elites. Als gowgraaf, of als bisschop, droegen zij de besluiten van de koning uit tot in de verste uithoeken van het Frankrijk. Ze stonden hem bij met raad

en daad. Dit netwerk van relaties, dat een vorm van cliëntelisme was, maakte het besturen van het immense grondgebied mogelijk. Maar het systeem had een keerzijde, want het ambt van gouwgraaf bleef op termijn binnen dezelfde aristocratische families. Toen ze op termijn meerdere gouwen gingen combineren, versterkten ze hun machtsbasis. De reeds vermelde gouwgraven van Hamaland waren daar een goed voorbeeld van. Het machtsmisbruik en het zich oneigenlijk toe-eigenen van rechten was, ondanks hoge straffen, breed verspreid.

De achilleshiel van het systeem was dat de expansie van het Frankrijk haar limiet had bereikt. Nieuwe expedities tegen de Denen, Slaven of Basken liepen uit op een mislukking. De dynamiek van een groeiend rijk, met steeds nieuwe gebieden die de Frankische koning, als *patron*, aan zijn volgelingen, zijn cliënten, kon uitdelen, verdween. Er ontstond een permanente behoefte aan goederen en inkomsten om te verdelen. In tegenstelling tot zijn vader, Karel de Grote, die door zijn veroveringen over een ruime voorraad land beschikte om onder zijn vertrouwelingen te verdelen, moest Lodewijk I de Vrome het zien waar te maken binnen de bestaande grenzen van zijn macht en gezag.

De alternatieven lagen echter niet voor het oprapen. Door een negatieve handelsbalans met de Byzantijnse en de mohammedaanse wereld en door het oppotten van gouden en zilveren vaatwerk in de kerken en kloosters, het zogenoemde 'dood geld', was er een structureel tekort aan edelmetalen. Lodewijk I de Vrome kon enkel nog zo doordacht mogelijk met de bestaande inkomsten en goederen schuiven om een zo gunstig mogelijk machtsevenwicht te creëren. Op die manier hoopte hij de loyaliteit en de aanhankelijkheid van een voldoende groot deel van de elite te behouden.

In plaats van op de adel, steunde Lodewijk I de Vrome meer dan zijn vader op de bisschoppen. Daarom verwierven de bisschoppen een belangrijk privilege. Voortaan waren alle verkregen bezittingen en inkomsten van de bisschoppen onaantastbaar. Hij nam daarbij een risico, want hij kon niet meer met kerkelijke rechten en goederen schuiven, waardoor hij zijn handelingsruimte als *patron* nog meer beperkte. Zo vielen in de Lage Landen de kathedralen van Utrecht, Luik en Kame-

rijk, en later enkele kloosters, net zoals de paltsen – de Karolingische goederen waar de Frankische koningen en keizers regelmatig verbleven – buiten de gouwen.

Toch was dit niet zijn grootste zorg. Lodewijk I de Vrome wilde ook het Frankrijk, binnen zijn bestaande grenzen, consolideren. Hij wilde breken met het Salisch-Frankische gewoonterecht om het rijk telkens tussen de mannelijke erfgenamen te verdelen. Om te voorkomen dat het Frankrijk versnipperde tussen zijn drie zonen werkte hij in 817 de Ordening van het Rijk (*Ordinatio Imperii*) uit. Daarin probeerde hij de eenheid van het Frankrijk te verzoenen met het Germaanse gewoonterecht door een hiërarchie te creëren tussen een onverdeelbaar keizerschap en een deelbaar koningschap. Om de Ordening een kans te geven werd zijn oudste zoon Lotharius al in 817 medekeizer. Zijn jongere zonen Pepijn en Lodewijk werden onderkoningen van respectievelijk Aquitanië en Beieren. Mocht Lotharius zonder een mannelijke opvolger overlijden, dan kreeg de oudstlevende broer het oppergezag over het Frankrijk. Mochten Lodewijk en Pepijn vroegtijdig overlijden, dus voor de dood van hun oudere broer Lotharius, en mocht Lotharius geen nakomelingen hebben, dan werd een van hun zonen door de rijksgraten tot opvolger gekozen. Dit laatste werd de basis van het kiesrecht, dat later nog een belangrijke rol zal spelen.

In 819 hertrouwde de veertigjarige Lodewijk I met een tiener, Judith. Judith was lid van een machtige adellijke familie van Allemaanse afkomst, de Welfen. Met de geboorte van Karel in 823 werd Judith de stammoeder van de latere West-Frankische koningen. Haar zus Hemma huwde in 827 met Lodewijk II, de jongere zoon van Lodewijk I de Vrome uit zijn eerste huwelijk. Zij werd de stammoeder van de latere Oost-Frankische koningen. Door de komst van Judith, samen met haar familieleden en de Welfische aanhang, werden intriges aan het hof schering en inslag.

In 829 wist Judith Lodewijk I over te halen de Ordening open te breken in het voordeel van hun zoon Karel. Karel kreeg een deel van het

rijk gereserveerd. Dit betekende hoe dan ook een kleiner erfdeel voor een van de drie volwassen zonen uit het eerste huwelijk, in dit geval Lotharius, die hier uiteraard niet blij mee was. Met de steun van een deel van de hofhouding zette Lotharius in 830 zijn vader af en plaatste hem onder huisarrest. Toch kwam het in de palts van Nijmegen, na een woelige vergadering, tot een verzoening tussen Lodewijk I de Vrome en zijn zonen. Lodewijk I nam zijn functie van keizer van het Frankrijk weer op, de opstandige edelen kregen milde straffen en zijn zonen werden in de genade opgenomen. Ze werden alle drie naar hun koninkrijken teruggestuurd, van meebesturen was geen sprake meer. Alleen was de dieperliggende oorzaak van het ongenoegen niet weggenomen. Een deel van het rijk bleef voorbehouden aan de kleine Karel.

Het duurde dan ook niet lang tot een andere zoon, Pepijn, op zijn beurt in 832 tegen zijn vader in opstand kwam, waarop Lodewijk I de Vrome Aquitanië, het deelkoninkrijk van Pepijn, in beslag nam en het vervolgens voor Karel reserveerde. Dit was voor de overige broers een brug te ver en ze sloten zich bij de opstand van Pepijn aan. Het verenigde leger van de drie broers en het leger van Lodewijk I de Vrome kwamen in 833 bij Colmar in de Elzas tegenover elkaar te staan. Het leger van de broers vormde duidelijk de overmacht. Zo goed als alle getrouwen van Lodewijk I de Vrome liepen dankzij geschenken, beloftes en bedreigingen naar de opstandelingen over. Het militair treffen liep met een sisser af, want het leek alsof het leger van Lodewijk I de Vrome voor zijn ogen in het niets oploste. Hij werd gevangengenomen en in Soissons opgesloten. Zijn gezin werd uit elkaar gehaald. Judith werd naar Italië verbannen en de tienjarige Karel werd naar het klooster van Prüm in de Eifel gestuurd. Of Lotharius van plan was hem ook de tonsuur toe te laten dienen, waardoor zijn halfbroertje voorgoed zou zijn uitgesloten van elke vorm van wereldlijke macht, weten we niet. Het had de West-Europese geschiedenis zeker een andere wending gegeven.

Lodewijk I werd na een vernederende publieke boetedoening opnieuw als keizer afgezet. Of liever gezegd, de bisschoppen, die oordeelden dat ze niet bevoegd waren om in bovennatuurlijke zaken, zoals de afzetting van een gezalfde keizer, in te grijpen – dat kon enkel

God –, stopten hem in een klooster, wat op hetzelfde neerkwam. Toch was er een probleem. Lodewijk I de Vrome weigerde om vrijwillig de kloostergelofte af te leggen. Dit was wel noodzakelijk, want volgens het kerkelijk recht kon niemand tegen zijn vrije wil in een klooster intreden. Dit was een grote misrekening van zijn zonen. Ze hadden gehoopt dat met de intrede van hun vader en de verbanning van Karel naar het klooster van Prüm hun probleem was opgelost.

En er was nog een kink in de kabel. De twee jongere broers van Lotharius trokken zich na Colmar teleurgesteld in hun deelkoninkrijken terug. Hun bijdrage aan de confrontatie in Colmar had hun niets opgeleverd. De meerderheid van de Frankische elite verklaarde haar loyaliteit aan Lotharius, die als medekeizer de hoogste legitieme macht had. Vervolgens trok Lotharius als keizer, in de geest van de Ordening, het gezag over zijn jongere broers naar zich toe. In vergelijking met de Ordening van 817 waren de jongere broers er slechter aan toe. Bovendien veranderden de omstandigheden snel. Doordat beloftes niet werden nagekomen en door de weigering van Lodewijk I om zijn kloostergelofte af te leggen, keerde de Frankische elite zich tegen Lotharius. Rond de jongere broers groeide de groep van vertrouwelingen. Dit leidde in 834 tot een opstand van Pepijn en Lodewijk II tegen hun oudere broer. Lotharius werd verslagen en naar Lombardije verbannen. Hun vader, Lodewijk I de Vrome, werd opnieuw vrijgelaten en in zijn keizerlijke waardigheid hersteld.

Toch was de strijd nog niet gestreden. Lotharius bleef vanuit Lombardije tegen zijn vader samenzweren. Om zijn vader onder druk te zetten sloot hij een bondgenootschap met de Deense prins Harald junior, die in zijn opdracht in 834 de Friese kusten plunderde. Lotharius en Harald junior waren jeugdvrienden. Ze kenden elkaar van het Frankische hof in Aken, waar Harald junior vanaf 823 een opleiding kreeg. Harald junior was bovendien een neef van Harald Klakk, de Deense koning die na een staatsgreep in 827 Denemarken moest ontvluchten. Omdat hij een pro-Frankische politiek voerde en zich in 823 liet dopen, mocht hij zich van Lodewijk I de Vrome in Riustringen vestigen, een gouw in het uiterste oosten van de Friese Landen.

DE VROEGSTE HISTORIE VAN DE LAGE LANDEN

Tussen de negende en dertiende eeuw groeiden in de Lage Landen Frankische gouwgraafschappen uit tot soevereine vorstendommen. Sindsdien domineerden de hertogen van Brabant en Gelre en de graven van Vlaanderen, Holland en Loon het middeleeuwse politieke landschap.

In de *Historische atlas van de Lage Landen* brengt Sieg Montén vier eeuwen Nederlandse en Belgische geschiedenis in kaart. De eerste graven en hertogen in de Lage Landen, de opkomst van de Franse koningen en de teloorgang van de Rooms-Duitse keizers komen aan bod. Montén plaatst hun doen en laten binnen de context van de Deense en de Hongaarse invallen, de eerste kruistochten en de Investituurstrijd en staat stil bij gebeurtenissen in de Friese Landen, de Waalse Ardennen en het Keulse Rijnland.

Aan de hand van 27 speciaal voor dit boek vervaardigde kaarten illustreert de auteur hoe politieke en militaire gebeurtenissen en natuurlijke veranderingen, zoals stormvloeden, de middeleeuwse landsgrenzen van de Lage Landen wijzigden.

Sieg Montén (1972) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Hij werkt in het volwassenenonderwijs in Brussel.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 681

ISBN 978 94 0191 900 5

9 789401 919005